

A SZENTEGYHÁZAK SZOLGÁI

Az áhítat végső fokon nem a szentegyházak, katedrálisok stílusából fakad, hanem az egyházban működő Lélek tevékenységéből: amiként a természetben, az egyházak sokféle stílusában is a Szentlélek munkája nyilvánul meg a szentegyházak szolgái által. A stílus a szentlélek műve s a belőle fakadó áhítat is tőle származik. A stílusokat isten szolgái alkották: keletkezésük egy-egy szerzetesrendhez fűződik; a közösség szolgái tudnak stílust teremteni, mert a pünkösdi Lélek működik bennük. Amiként a Lélek építi a templomokat, a Lélek tartja is épen őket: nélküle a szentegyház hamar elpusztul. A templomot beszédessé, életteljessé Isten szolgái teszik, akiknek emlékét sokhelyt a szentegyházak faragványai őrzik, miként az aracsi leleten látható.

A szentegyházak szolgái a Lélek korszakainak képviselői: a középkor papjai, templomépítők, a pogányságot irtók, a hitet, a vallási ismereteket katekizálók, a népet mezőgazdaságra, iparra tanítók; a török idők papjai, harcos katonák (Csaoly), missziós papok (cseri barátok), és visszatérítők (jezsuiták) voltak; a barokk korszakban a Szentlélek szertartásokat, ájtatosságokat alkotókká tette őket; az újkor papjai múltra emlékezők (történészek), az emberi elme tévelygése (racionalizmus) ellen harcolók és újra templomépítők voltak.

Isten szolgái a népből kerültek ki, őket leginkább népies nevükről ismerjük: a bencéseket fekete barátoknak (monachi negri), a ciszterciákat fehér barátoknak, a villermitákat karingeseknek, az obszerváns ferenceseket cseri (szürke) barátoknak hívják. Ezek a papok nem univerzális vagy különleges (feudális, úri) papok, hanem a nép lelkipásztorai, akik népi módon, népiesen szolgáltatták ki a szentségeket (a török időkben a nádásban cölöpökre épített állványokon vagy tutajon). A népet földművelésre, rizs termesztésre, mesterségekre: selyemszövésre (Rossi kanonok), bőrcserzésre (Barun apát); megörökítették a nép szellemi értékeit is: az anyakönyvekbe feljegyezték a község helyneveit (Paschinger), összegyűjtötték az egyházmegye hagyományait (Kálmány Lajos),⁹³ egyházközségi monográfiákat írtak, ismertették az egyházmegye népeit (Berecz Imre).⁹⁴

A középkor papjai

A bencések. Az első időkben, amint III. Béla oklevele (1177) és a Maros menti monostorok (Biszere, Hodos, Maroseperjes) romjai mutatják, a Bánságban bencések tevékenykedtek. A csanádi, oroslámosi, aracsi bencések a nyugati egyház alapjait

93 Kálmány Lajos (1852-1919) római katolikus pap, folklorista. A Temesköz és Szeged népköltészetének kutatója. Főbb munkái: *Koszorúk az Alföld vad virágjaiból I-II.* Arad, 1877-1878., *Szeged népe I-III.* Arad, 1881-1882, Szeged, 1991., *Hagyományok I-II.* Vác, 1914, Szeged, 1914.

94 BEREZ 1860. Berecz Imre (Újbessenyő, Temes vm. 1825 - Magyarszentmárton, Torontál vm. 1866) plébános. A temesvári szemináriumban Munkakört alapított a magyar irodalom művelése céljából. *KatLex I.* 762.

rakták le, de megtanították a népet földművelésre, gyümölcsstermelésre is és a vadlovak legelőjét kalászos rónasággá alakították. Ők kezdeményezték az ipart, a művészetet, s a tudományt is. Egyik jelentős kolostoruk az ittebei (Magyarittebe, az egykori Torontál vármegyében, Zsombolyától délre) volt (a magaslat, ahol a monostor állott még látható). Mint érdekes eseményt jegyezték fel róla, hogy mikor II. Endre (1205-35) a keresztes hadjáratok céljára a templomi szereket elvette. A szerzetesek, hogy megmentsék a templom kincseit, pénzt verettek belőle. Mivel Dezső csanádi püspök ezért meg akarta büntetni őket, otthagyták a kolostort. A püspök ekkor világi káptalant és prépostságot szervezett itt, de a tatárjárás ezt is elpusztította.⁹⁵

A bánási áhítat megteremtői is a bencések voltak. A rend tagja Szent Gellért Velencében 982-ben született. Betegsége miatt atyja szerzetbe adta. Bencés apát lett és a Szentföldre akart menni, de a vihar megakadályozta. Akkor Rasina apát, egykori iskolatársa tanácsára Magyarországra jön vele. Pécsről, ahol beszédeket tartott Székesfehérvárra ment. Itt 1015-től 1023-ig Szent István nyolc éves fiát tanította. Ugyanakkor a Szentszék Marosvár püspökévé nevezi ki, később a Bakony mélyére, a béli apátságba vonul. Itt írta jeles műveit a *Deliberatio supra hymnum trium puerorumot*, a *De divino patrimonio* és a Zsidókhöz írt levél kommentárját.⁹⁶ Hét évi itt tartózkodás után Esztergomba megy. Szangvinikus és kolerikus volt: amikor egyszer kocsisát megostoroztatta, utána bocsánatot kért tőle. Ciliciumot viselt. Szent László kérésére 1083-ban VII. Gergely pápa Szent Istvánnal és Szent Imrével együtt Gellértet is szentté avatta. 1046. szeptember 24-én, amidőn híveinek ügyében buzgólkodott, szenvedett vértanúságot. A budapesti belvárosi templomban temették el.⁹⁷ Hét évig pihent itt. I. Endre idejében aztán Mór püspök, Gellért utódja, 1053-ban püspöki székhelyére, Csanádra vitte, s ott temette el kőkoporsóban, melybe beletette szerzetesi ruháját, teveszőr gallérját és azt a követ is, amellyel a fejét összezúzták, a vasövet, az ostort, melyekkel sanyargatta magát és egy edényt a szent vérével. Itt pihent a tatárjárásig, amikor a tatárok elpusztították a csanádi templomot is, de kőkoporsója megmaradt és az újjáépített főoltár alá került. A kő, amivel fejét összezúzták oltárkő lett. Így beszéli el ezt a XIV. században írt Képes Krónika. De 1304-ben a szent testét megcsonkították. Vencel cseh király (1301-04) betörésekor ugyanis a cseh papok két csontját Prágába vitték. Szent Gellért kőkoporsóját később a Nagy Lajos anyja által átépített székesegyházba, egy márványoltár aljába építették be, a csontok egy részét pedig arany-ezüst ereklyeszekrényben az oltár fölé tették. A bizánci keresztes, 1053-ból származó kőkoporsót a csanádi apátság kriptájában az 1868-as ásatáskor találták meg. Szent Gellért ereklyéinek egy része Muranoba (Olaszország) és Velencébe került a Szent Iván és Szent Donát templomokba. A Dózsa-lázadáskor a csanádi

95 JUHÁSZ 1930a 145–150. (GTP)

96 Vö. SRH. II. 488–489.

97 Székely László átveszi a magyar szakirodalom tévedését, holott már Rupp Jakob tisztázta, hogy ez a templom a mai Gellért-hegy északi tövében álló Boldogasszony-kápolna volt. Rupp 1868. 90-91.

ereklyéknek nyoma veszett.⁹⁸ A muranoi ereklyék azonban megmaradtak: ezeknek egy részét Szent Gellért rokonainak, a Sagredo patricius családnak adományozták. A család az ereklyéket a velencei Szentháromság oltárán, majd egy sírkápolnába helyezte el. A XVIII. században innen apróbb ereklyék Bolognába kerültek. A Sagredo sírkápolnában lévő ereklyéket (Szent Gellért ágyékcsontiját) Scitovszky József hercegprimás visszaszerezte s az esztergomi bazilikába helyezte el. Ebből kapott egy részecskét a temesvári, a győri, a székesfehérvári dóm és a budapesti papnevelő intézet kápolnája.⁹⁹

A ciszterciták. A cisztercitákat¹⁰⁰ szintén III. Béla hozta az országba. Az első felesége (Antiochiai Anna) révén ugyanis rokoni kötelékek fűzték Franciaországhoz. A ciszterciták rendjét 1099-ben Szent Benedek rendjéből Szent Bernát alapította. III. Béla Egresre (a ma is fennálló Egres helyén) 1179-ben a franciaországi Pontignyből telepítette őket. A ciszterciták sok segítő testvért tartottak, földet műveltek, erdőt irtottak, víztárolókat létesítettek, a posványokat legelőkké alakították át. Minden kolostoruk oázis volt. Gazdaságukon (grangia¹⁰¹) zöldséget, gyümölcsöt termesztettek, céltudatos állattenyésztéssel, de iparral is foglalkoztak. Az áldozó papok is a laikus testvérekkel dolgoztak együtt, de ők a grangiákból minden este hazatértek az opus Dei elvégzésére. A laikusok csak vasárnapra tértek a monostorba. Kolostoraikban könyvtár (almarium) és írószoba (stuba scriptoria) volt, ahol írtak és másolták a kéziratokat, könyveket. Az egresi ciszterciták Pontignyből könyveket kaptak, és így tekintélyes könyvtárral rendelkeztek, ahol az egyházi kódexeket (Szent Ágoston, Nagy Szent Gergely, Nazianzi Szent Gergely, Szent Anzelm művei) mellett Quintillianus, Suetonius munkái is megvoltak. Az egresi monostornak hatvan tagja volt, fiók egyházat is alapított Kercen (1202).¹⁰² Cisztercita monostor volt Rahoncán is Szemlakkal szemben a Maros bal partján (A *Romcensis ecclesiat* 1232-ből említik).¹⁰³ Csanád és Egres közt lévő Kemecsemonostorról (1256) azt tartja a hagyomány, hogy az egresi apátsággal egy alagút kötötte össze. A ciszterciták tartományi főnöke évenként megjelent az anyakolostorban, Citeauxban, hogy beszámoljon a rend tevékenységéről. A cisztercitákat a pápák is nagyra becsülték: III. Honorius (1227) azt írta róluk, hogy „elterjesztette őket az Úr tengertől-tengerig” és az esztergomi érsektől cisztercitákat kért, „hogy tanácskozzék velük a népek szükségleteiről”.

98 Székely László itt is a korábbi szakirodalom téves álláspontját veszi át, ami szerint Szent Gellért ereklyéinek akkor veszett nyoma Csanádon, amikor Dózsa György serege 1514 májusának utolsó napjaiban felégette és feldőlt a várost. KARÁCSONYI 1887. 183–184., KARÁCSONYI 1925. 150–151. BOROVSKY 1896. 150., BOROVSKY 1897. 77. Borsa Gedeon 1980-ban a Magyar Könyvszemlében megjelent írásában hívta fel a figyelmet arra, hogy a Gyulai Kelemen csanádi éneklókanonok és címzetes szőrényi püspök megbízásából Rómában 1519-ben nyomtatott Gellért-legenda szerint még akkor is Csanádon nyugodtak a szent maradványai és ennek fényében Karácsonyi – sokak által átvett – álláspontja hibás. BORSA 1980. 383., BORSA 1997. 333–334.

99 KARÁCSONYI 1887. 185–187., KARÁCSONYI 1925. 152–154. (GTP)

100 A cisztercita helyett helyesebb a ciszterciek megjelölés használata.

101 Grangia = szerzetesi majorság, különösen a ciszterciekre jellemző kolostori gazdálkodási rendszer. (GTP)

102 JUHÁSZ 1930a 108. (GTP)

103 Vö: DÁVID 1974. 58.

Vilhelmiták. Az ágostonrend egyik ágát a villermitákat, mint mezősomlyói szerzeteseket V. István (1270-72) adománylevele említi 1270-ből. Lelkészkedéssel és tanítással foglalkoztak.¹⁰⁴

Pálosok, dömések, minoriták. A Bánságban Boldogkőn, Gotthalon pálosokról¹⁰⁵ is tudunk. Róbert Károly idejében dömések (1319) és minoriták is voltak.¹⁰⁶ Ez utóbbiak egyik jeles képviselője Temesvári Pelbárt a *Stellarium* szerzője.¹⁰⁷ Lippán 1325-ből, Cserin (Rékás mellett) 1403-ból említenek ferences rendi kolostort. Péter, csanádi prépost, 1446-ban általános engedélyt ad ferences rendházak építésére.¹⁰⁸

Csanádi püspökök. A csanádi egyházmegye jeles püspökei közül kitűnik István marosi püspök, akit 1156-ból említenek, mint „választott” püspököt. Utoljára 1169-ben emlékeznek meg róla. Az ő idejében keletkeztek a Maros mentén az első apátsági és prépostsági monostorok. Abból, utódját csak 13 év múlva említik a források, Juhász Kálmán feltételezi, hogy István püspök idejére esett az egresi cisztercita apátság alapítása is (1179),¹⁰⁹ Hédervári Saul (1181-1182) II. Géza király kancellárja volt. Saul de genere Geur (Győr) (1188-1192) szintén királyi kancellár is. A csanádi püspökség jövedelmét 2000 márkára szaporította. Csanádról kalocsai érseknek nevezték ki.¹¹⁰ Bulcsú püspök alatt pusztították el a tatárok 1241-ben a bánsági virágzó monastorokat. Az ő rossz tanácsára menekült hetven falu népe Csanádra a tatárok elől. A tatárpusztítás után Balázs püspök állított helyre mindent de Kenéz, Rohonca, Izsó, Hodos, Gelid, Eperjes kolostorok s az ittebei prépostság nem támadt fel többé. Gergely püspök a csanádi Szent György-katedrálisba temette IV. (Kun) Lászlót, akit egy féltékeny férj megölt. Benedek püspök (1307-1332) alatt építették a temesvári Szent György-templomot. A tudós piecenzai Jakab (1333-1343) Róbert Károly kedvelt háziorvosa volt. II. István püspök (1343-1345) a szentszék követe volt Cseh- és Lengyelországban. Órévi Lukács

104 Székely László villermitákat említ. Használatosabb a vilhelmiták kifejezés. A vilhelmiták a 12. század közepén Malavellei Szent vilmos által alapított remetei rend. IV. Ince pápa 1256-ban a különböző remetéket kolduló renddé minősítette és az ágostonosok rendjében egyesítette. Lásd: KatLex I. 84-85., XV. 215.

105 Boldogkő (Krassó vm.) 1393-ból említett pálos kolostor. Ismeretlen hely. GUZSIK 2003. 207. Gotthalt nem említi Guzsik Tamás.

106 Dömés = domonkos, Szent Domokos rendi

107 Temesvári Pelbárt (Temesvár, 1435 körül – Buda 1504) a 15. század népszerű, Európában is keresett ferences szerzője. KatLex XIII. 792-793.

108 A minden valószínűség szerint a Remetei Hímfi családból származó Péter ekkor már csanádi püspök volt (1438-1457), ezt megelőzően, 1432 és 1438 között volt csanádi nagyprépost. JUHÁSZ 1941. 36., JUHÁSZ 1947b 21–43. 1446. március 1-jén valójában csupán hiteles másolatot állított ki egy közjegyző a szalvatoriánus ferencesek kérésére IV. Jenő pápa 1433. évi, számukra rendházak építésére felhatalmazást adó bullájáról Remetei Hímfi Péter csanádi püspök palotájában és függőpecsétje alatt. LOTZ 1991. 61. (GTP)

109 JUHÁSZ 1930a 105–112.

110 Hédervári Saul nevű személyt sem Borovszky, sem Juhász nem szerepeltet a csanádi püspökök sorában. Minden bizonnyal azonos személy volt Győr nemzetségbeli Saul (1188–1192) (BOROVSKY 1896. 347.) és Óvári Saul (1188–1192) (JUHÁSZ 1930a 113–119.) csanádi püspökkel, valamint Győri Saul kalocsai érsekkel (1192–1202) (Udvardy 1991. 82–90.). Székely Lászlót az zavarhatta meg amikor Sault két külön személyként tüntette fel, hogy a szakirodalom nem egységes Saul püspök előnévét illetően. A Hédervári előnév csak a régebbi szakirodalomban szerepel: BUDAI 1805. 171–172., KOVACSÓCZY 1835. 141., GAMS 1873. 370., továbbá *A Pallas Nagy Lexikona IV.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság: Budapest, 1893. 607. (GTP)

(1395-1397) idejében kezdődtek a török betörések. Ő alapította az óbudai egyetemet.¹¹¹ Marczali László (1423-1434) alatt kezdtek építeni a kolostoraikat a ferencrendiek. XV. században Péter püspök a szentföldön járt.¹¹² Hangacsi Albert (Albert von Hangach) (1457-1466) Bolognában jogot tanult, doktorátust szerzett. Karddal harcolt Várnánál. Csanádot fallal erősítette meg. Szokoli János (1466-1443) szigorú, szentéletű püspök volt. 44 éves korában a diósgyőri pálos kolostorba vonult. Egy cęstochowai képe mint boldogot ábrázolja. A török hódoltság előtti korszakot három vértanú püspök zárja le: Csák Miklós, akit Dózsa György a nagylaki győzelem után fejjel lefelé karóba húzatott; Csaholy Ferenc (1514-1526) a mohácsi csatában halt hősi halált; Muzsinai Gerván János (1526-1529) Zápolya ellenében Ferdinánd mellé állt és Petru Rareș havasalföldi vajdával való harcban halt meg.

Egyházmegyei papok. Beodrától egy és fél órai kocsizásra, a sík mezőn van az aracsi XI- XII. századi pusztatemplom klastroma, amelynek udvarán puhatoló árokban Dr. Gerecze Péter egy domborműves kőtáblára akadt, mely felső mezejében egy papot ábrázol rövidre nyírt hajjal és szakállal, albában vállairól lecsüngő stólával, jobbát áldásra emelve, baljával egy könyvet szorítva a melléhez. A pap mellett jobbról kapitális betűkkel rótt következő négysoros felirat olvasható:

LITERVLA(S)
CVMQ LEGVNT
DEVONI (POTEN)
TEM ROGENT

„Akik a sorokat olvassák fohászkozzanak a Mindenható Istenhez”. Hampel József szerint a dombormű avar kori származását a rajta lévő szalagos díszítés igazolja. E dombormű a szentegyház szolgálóinak legrégebbi ábrázolása a Bánságban, s egyszersmind a hívek és a pap középkori kapcsolataira is rávilágít.¹¹³

Hogy a csanádi egyházmegyében mennyire megbecsülték a szentegyház szolgáját, az abból is kiténik, hogy az egyik 1330-ból említett falut (Serfesz, Temes megye, [akkor Csanád vármegye] Fellak mellett) Servus Dei-ről nevezték el.¹¹⁴ A bánsági papok némelyikének még a nevét is megőrizte a pápai tizedjegyzék: 1332-ből Sásvárról Lukács és Jakab plébánosokat; 1335-ből Johannes temesvá-

111 Jóllehet Borovszky Samu (BOROVSZKY 1896. 357.) és Juhász Kálmán (JUHÁSZ 1947a 22.) is Lukács püspöknek tulajdonítják az óbudai egyetem alapítását, azonban IX. Bonifác 1395. október 6-án kelt alapítólevele szerint az alapítás Zsigmond király kérésére történt. Ennek ellenére az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy annak a Mária királynőnek volt meghatározó szerepe az egyetem létrehozásában, akinek Lukács volt a titkos kancellárja és így ösztönözhetette a királyi párt, hogy a pápától egyetem alapítását kérje. Ld. MÁLYUSZ 1984. 7–8., KLANICZAY 1984. 36., DOMONKOS 1995. 5–7., SZÉKELY 1995. 20–21. Lukács a szakirodalomban különböző előnevekkel szerepel, úgymint Órévi Lukács (BOROVSZKY 1896. 357., JUHÁSZ 1947a 22–29.), Óvári Lukács (KLANICZAY 1984. 36.), Szántói Lukács (MÁLYUSZ 1984. 8.), Szántai Lukács (SZÉKELY 1995. 21.). (GTP)

112 JUHÁSZ 1941. 36. (GTP)

113 Hampel József régész, egyetemi tanár (Pest, 1849-Budapest, 1913)

114 BOROVSZKY 1897. 528. (GTP)

ri főesperest (Decanus de Temesvar) említi, aki székeskáptalani kanonok is.¹¹⁵ 1866-ban egy bébai olajfestmény egy „vörös barátot” ábrázol „parochus civitatis Bebensis. Anno 1444” felirattal.

A XI. század közepére már megérett a helyzet arra, hogy helyi papságot neveljenek. A papképzés káptalani keretben történt szoros kapcsolatban az egyházmegyei közigazgatással. Az első oktatók nyugati műveltségű magiszterek voltak. Szent Gellért papneveldejében az éneket Valter, az olvasást Henrik mester tanította. Az olvasó kanonok egyben a papnevelde igazgatója volt. A tanári kar többi tagjai alolvasó kanonok, éneklő és aléneklő kanonok. A tárgyak: nyelvtan, szónoklattan, gondolkodástan, szavalás, ének, zene, költészet (rendkívüli tárgy). A XV. század közepétől bevezették a klasszikus nyelvek, a csillagászat és a gyógyítás tanítását is. A bennlakókat mendikánsoknak hívták, mert ünnepeken a házakat járták és szent énekeket énekeltek. (A kéregetés nem volt lealázó a tanulók számára.) Többen tanultak külföldön is. Temesváron a ferenceseknek is volt noviciátusuk, ahol többek között Temesvári Pelbárt is tanult.

A papság képzését monostorokban végezték. Szent Gellért is példát adott erre, amikor 7 évet töltött a béli monostorban, hogy előkészüljön nagy térítő és egyházszerző munkájára. A papság az elvonultságban megerősödve lépett a pasztoráció terére, követve az Úr Jézus példáját, aki nyilvános fellépése előtt 30 évig visszavonultan élt, hangsúlyozván, hogy a lelki élet alapja a kontempláció. De a papság nem csak a lelki életben, hanem a gazdasági életben is megállta a helyét, s ezt leginkább a gyakorlatból tanulta meg.

A humanizmus, a reneszánsz hatással volt a papság műveltségére is. Ékesen példázta ezt Temesvári Pelbárt, aki lefordította Alexandriai Szent Katalin verses legendájának 4000 páros rímű sorát, mely a bölcs királylányról szól, aki sokakat megtérített és csodákkal áldott volt halálában is. Temesvári Pelbárt, aki a budai ferences templomban 1483-1485 táján egész beszédsorozatot tartott, *Stellarium*ában fennen hirdette Boldogasszony Anyánk Szentlélektől való fogantatását.¹¹⁶ A bánági papság humanista műveltségéről tanúskodik Imre bulcsi apát is, aki 1366-ban lefordította Titus Livius. Kódexét a bécsi udvari könyvtár őrzi.¹¹⁷

A papság dotációja a bánági gazdasági, társadalmi életre is fényt derít. A plébános jövedelme: a párbér, stóla, dézsma (az egyházat megillető tizedből kellett kiadni), s a plébános negyed részt (quarta), később 1/16-át (sedecima) kapta (terményben, állatban). A begyűjtés időpontja a karácsonyi idő volt, február 2-ig. A plébános fontos jövedelmi forrása a művelésre kapott föld volt. A tizedben való részesedéséért cathedraticumot kellett fizetnie. A nagyobb egyházközösségekben iskolásokat is kellett tartania.

Az állam törvénykezéssel és anyagi támogatással nagy gondját viselte a monostoroknak. A monostorok egyik fontos jövedelmi forrása az ún. „sóregálé” volt. A sóregálé mennyisége a monostor anyagi helyzetére és birtokterületének¹¹⁸

115 MON. VAT. 1887. 145, 160. (GTP)

116 Temesvári Pelbárt: *Stellarium coronae Beatae Mariae Virginis*. Hagenau, 1498., Temesvári Pelbártra általában ld. HORVÁTH 1931. 57–62. (GTP)

117 Csapodi – Csapodi 1988. 299.

118 Itt Székely László a kolostorok „közigazgatási területéről” beszél. A birtokterület használata pontosabb.

nagyságára utalt. Hogy ízelítőt nyerjünk e kérdésben, íme néhány monostor jövedelme: Egres 30.000, Csanád, Bulcs 5000-5000, Biszere és Rohonca 4000-4000, Maroseperjes 3000, Kenéz 2000, Izsó, Hodos és Sásvár 1000-1000, Gyelidmonostor 500 darab só t kapott. (A sómennyiséget az oklevelet hajórakományban (timus) és darab számban (lapides zuani= mázsza) határozták meg. A hajórakomány 10.000 darab sóból állott. A só t Tordáról, Marosújvárról szállították vízen, szekéren. (A sószállítással kapcsolatos kérdések robbantották ki Szent István s Ajtony között is az ellentétet. Ajtony ugyanis akadályokat gördített a só szállítására.) A monostorok a fölösleges sómennyiséget a kincstárnak adták el. Jövedelmi források voltak még a pénzbüntetések, a halászati jog és az önkéntes adományok. Minden 10 falu adott két jobbágyat, 1 nyerges lovat, 6 ökörszekeret, 30 juhot. A csanádi püspökség jövedelmét az 1185-ből származó számadás szemlélteti.¹¹⁹

A viennei zsinat (1311-1312) a Szentföld javára hét éven át 1/10 fizetésére adóz-tatta a papságot. A határozatot XXII. János hajtotta végre. Magyarországon 1331. március 1-én Berengari Jakabot bízták meg a tized beszédésével. A járandóságot közvetlenül altizedszedők szedték be s átadtak Berengarinak egy jegyzékkel. Ez a jegyzék tartotta fenn a bánsági egyházak, s egyes papok neveit is. Csanádról három éven át 76 márkát adtak be.¹²⁰ A tömpösi egyház pl. évenként 9 banálissal, 1 ½ garassal (6 banális 1 garas, 56 garas egy budai márka)¹²¹ járult hozzá a pápai tizedhez. Fíged (Szerbszentpétertől északra) 7 báni dénárt fizetett.¹²²

Áttekintve a középkori papság vázlatos történetét megállapíthatjuk, hogy a középkor papjai a történelemnek nemcsak szenvedő alanyai, hanem aktív részt-vevői is voltak és sokan még a harcokba is bekapcsolódtak. Az életszentséget a remeteségben látták, ezért virágzott Bánságban a pálosok (Boldogasszonyfalva) a villermiták (Mezősomlyó) rendje. Az egyházak bánsági szolgálait a *gratia supponit naturam* elve¹²³ irányította: a lelkiéletet összekötötték a gazdasági élettel. A természetet mint Isten templomát szerették. A rendek a lelki kapcsolatot szigorúan tartották az anyakolostorokkal is. Lelkiéletük nem volt elkülönült: a kegyelem áhítatában éltek. A történelmi viharok szüntelenül csapkodtak felettük: tatár-török invázió pusztította őket. A reneszánsz a kolostorokba is bekapogtatott. S ha bár időnként a vihar le is csendesedett, a nyoma megmaradt.

A püspökök tevékenységi ideje, akárcsak a papoké rövid volt. Sokaknak a munkáját teljesen a restauráció vette igénybe. A világi gondokkal szüntelenül küzdöttek. Munkájukról kevés dokumentum maradt. A lelkipásztori tevékenységet is a monostorok jegyezték fel. Ezek pedig évi jelentésüket is a monostorok jegyezték fel Pontignybe, Citeauxba vitték. A szerzetesek Bánságban hamar gyökeret vertek, a nép anyagi gondjaival is törődtek, s az állam támogatását élvezték.

119 BÉKEFI 1900. 139.

120 MON. VAT. 1887. 161.

121 A banális, azaz báni dénár valójában majdnem kétszer annyi garast ért, mint ahogy azt a szerző számította. Ld. HÓMAN 1916. 329-352. (GTP)

122 MON. VAT. 1887. 145-161.

123 „*Gratia supponit naturam*” = „A kegyelem föltételezi a természetet” – Szent Bonaventúra és Aquinói Szent Tamás gondolata. A trienti teológiában általában hivatkoznak erre az elvre. KatLex IV. 204-205.

Az anyagi dotációkkal járó feladataikat megértették: jövedelmük egy részét közösségi célokra fordították.

A török hódoltság papjai

A ferences rend. A török hódoltság idején Bánság missziós terület lett. A pápa az egyházmegye híveinek gondozására apostoli vikáriusokat neveztek ki. A szentszék a pásztorációval ferenceseket és jezsuitákat bízott meg. A boszniai ferenceseket már 1446-ban Péter prépost¹²⁴ felhatalmazza, hogy Cserin, Karansebesen, Harapán, Alsánban, Kabolban, Kevén (Kubin), Horomban (Új-Palánk), Orsován, Haczkán rendházakat építsenek.¹²⁵ Az írásos dokumentumok szerint a bulcsi egyházközösséget is a lippai zárda bosnyák ferencesei látták el.¹²⁶

A temesvári bosnyákok templomát a törökök mecsetté alakították át, s ők a misézéssel és a szentségek kiszolgáltatásával a házakba, vagy a nádasokba szorultak. Végre 1624-ben megalakult a belgrádi missziós püspökség, amely a bánsági katolikusok sorsát is a kezébe vette. A török hódoltságban működő első ferences Raguzai Boldizsár volt. 1640. március 3-án Mehemet szultán a bosnyák ferenceseknek a hódoltság egész területén szabad járást engedett. Ezért, amikor Bébre (Obéba) rációk kezdtek letelepedni a szegedi ferencrendi gvárdián nyugodtan írhatta püspökének: „ne feledkezzék meg róluk se!” Benlik Máté (+ 1674. I. 30.) belgrádi ferences püspök (1651-1657) székhelye az alsó-magyarországi Szlavónia velikai (Nagyolaszi) kolostorában volt. A püspök a pápához küldött jelentésében leírja, hogy „a törökök megkorbácsolták, bebörtönözték, pénzbüntetéseket róttak rá s állandóan ajándékokért zaklatták. 1654-ben a temesvári török parancsnok »kémkedésért«” lefejezésre ítélte s csak 400 arany váltságdíjjal menekülhetett meg. Jelentése szerint az 1659-1664 közötti időben, Temesvár külvárosában két bosnyák szerzetes működött, ők látták el a környék három falujának napi teendőit is. Az 1669-i jelentésben leírja, hogy Temesváron a hívek lelki gondozása rendezett, de a licenciátusok sok kárt okoznak: 1672-ben el is zavarja őket a megyéből. Azt is elmondja, hogy a kánoni negyedből, a spanyol király adományaiból és koldulásból él. A keresztények életmódjával kapcsolatban leírja, hogy a Szerémségben

124 Remetei Himfi családból származó Péter ekkor már csanádi püspök volt (1438-1457), ezt megelőzően, 1432 és 1438 között volt csanádi nagyprépost. JUHÁSZ 1941. 36., JUHÁSZ 1947b 21–43. (GTP)

125 Valójában már Nagy Lajos, miután 1369-ben elveszítette közvetlen fennhatóságát Bulgária felett, az Al-Duna mentén megtelepedett és a bolgárok között térítő munkát végző ferenceseknek Krassó és Temes megyékben, ahol a beköltözött románok és bolgárok laktak, építtetett az addigiak (Haram, Keve, Orsova, Hátszeg, Eremény) mellé még négy kolostort éppen az említett idegen etnikumúak közé Karánsebes, Kövesd, Hátszeg, Cseri városokba. KARÁCSONYI 1922–1923. 310–311., Nagy Lajos két támasza az ortodoxok népesség áttérítésére irányuló törekvéseiben Bebek Domonkos csanádi püspök (1360–1373) és Himfi Benedek bolgár bán, kevei, krassói, majd temesi, csanádi és aradi főispán volt. JUHÁSZ 1946. 91. (GTP)

126 SZABÓ 1921. 295, 324-325.

földbevált putriba laknak vagy tövises kerttel kerített viskóba erdők közepette s hogy a lakosság a törökök elől délről szüntelenül északra menekül.¹²⁷

A jezsuita rend.¹²⁸ Bánságban a hódoltság idején a jezsuiták is derekasan kivették részüket a nehéz pásztorációból. Tugelinus Jakab jezsuita atyáról feljegyezték, hogy engedélyt szerzett egy temesvári templom építésére s háromszáz magyar reformátust térített vissza a katolikus egyházba. A jezsuitáknak Karansebesen rendházuk is volt. Kiváló rendtagok voltak itt Bujtul György és Makó István. Az okiratok 1687-ből megemlítik, hogy a karansebesi jezsuiták még törököket is térítettek katolikus vallásra. Krassován a ferencrendieket a jezsuiták váltották fel, de a török támadások miatt barlangokba kellett tartózkodniuk, végül is feladták a krassovai házukat, ahova újra ferencrendiek jöttek.

A török hódoltság püspökei

A csanádi püspök, a hódoltság alatt, mint esztergomi kanonokok Nagyszombatban tartózkodtak, mivel Esztergom 1543 óta szintén török kézen volt, de egy egy szerzetesház főnökének püspöki helynökké való kinevezésével továbbra is gyakorolták az őket illető lelki hatalmat. A török időkben a csanádi egyházmegyében harminc püspök volt, aki egyházmegyéjén kívül tartózkodott. Nevezetesebbek: Melegh Boldizsár, aki alatt a törökök Csanádot is elfoglalták,¹²⁹ Kolozsvári János (1561-1562),¹³⁰ akit mint nevezetes szónokot Ferdinánd király 1561-ben a klérus képviselőjében a trienti zsinatra küldött. Kolozsvári Dudich András kíséretében utazott téli időben Pozsonyból Stejeren, Karintián keresztül Trientbe. A zsinaton „A beneficiumot élvezők rezidenciális kötelességeiről” értekezett. Sajnos a zsinat idején beteg lett s november 14-én gyomorgörcsös lázban meghalt. Utódja Dudich András lett (1562-1563).¹³¹ Verancsics Fausztin (1598-1608), aki ötnyelvű szótáráról nevezetes. Püspökségéről lemondva Rómában telepedett le.¹³² Lósy Imre (1623-1625) esztergomi érsek lett. Püski János (1637-1643) tanulmányait a Collegium Germanicumban végezte. Szelepcsényi György (1643) és a Pazmaneum egykori növendéke, Szécsényi György (1643-1644) esztergomi érsek voltak. Pálffy Tamás (1653-1658) állította vissza a püs-

127 Benlik (Benlich) Máté (1609 körül – 1674) ferences püspök. KatLex I. 751-752. Tevékenységéhez lásd: GYETVAI 1987. 109-131. Székely László Gyetvai Péter könyvét nem ismerhetete még, valószínűleg Fermendzsin könyvéből dolgozott. FERMENDZIN 1892. Lásd még: MOLNÁR 2004.

128 A jezsuiták tudatosan nem szerveződtek renddé, magukat nem is hívják rendnek, hanem társaságnak: Societas Jesu. Helyesebb ezért a Jézus Társaság, vagy a jezsuiták kifejezés használata.

129 A szerző itt téved, ugyanis a törökök már 21 évvel Melegh Boldizsár csanádi püspökké válása (1572) előtt elfoglalták a várost, mikor még Barlabássy János volt a csanádi püspök. (GTP) Melegh Boldizsár (1544-1582) csanádi megyés püspök. KatLex VIII. 929.

130 Kolozsvári János (1515-1562) domonkos szerzetes, csanádi megyés püspök. KatLex VII. 107.

131 BOROVSKY 1896. 372-373., JUHÁSZ 1935. 79-102. (GTP) Dudich András (1533-1589) csanádi, majd pécsi megyés püspök.

132 Verancsics Faustus (Faustin) (1540-1617) pálos szerzetes, választott csanádi püspök. KatLex XIV. 968-969.

pökséget és javait. Dvornikovics György alatt (1687-1689) végre az egyházmegye nagy része felszabadult a török uralom alól.

Világi papok a török hódoltságban. A világi papok úgy elvesztek, hogy egyiknek sem ismerjük sem a nevét, sem a sorsát. Alig egy emberöltővel az elfoglalás után már Temesváron sem volt világi pap. Midőn a XVII. század első felében Velisla Antal apát Alegretti Ignáccal itt járt, a megmaradt keresztények közül sokan már a Miatyánkot sem tudták.

A licenciátusok. A laikus apostolságnak a licenciátusi intézményben a középkor elején és a török időkben nagy szerepe volt. A laikus apostolok némelyikének karizmatikus adománya és papi hivatása volt, ezért népszerűek voltak. Rendszerint nőtlenek voltak, akiknek volt idejük az egyház ügyével foglalkozni. Külsejük is megfelelt az idők követelményeinek, amennyiben laikus öltözetben, feltűnés nélkül jártak a nép között. Kereszteltek, eskettek, temettek, istentiszteletet tartottak, katekizáltak, prédikáltak. A szent cselekményeket és imákat a házaknál is végezték. Cölibátusra nem voltak kötelezve. Munkájukat nem kötelességből, nem közigazgatási megkötésekkel, hanem szabadon végezték. Mivel állandóan a nép között éltek imájuk, áhítatgyakorlatuk népi volt. Nevüket nem jegyezték fel, ismeretlenek maradtak.

A törökök kezdetben a papokat elűzték, de észrevették, hogy ez elidegeníti tőlük a népet, akikre pedig nagy szükségük volt. Ezért idővel barátságosabban viselkedtek velük, sőt, megengedték templomok építését is, de attól félve, hogy azokat várakká alakítják át, szigorúan előírták, hogy a templomokat csak a megadott méretben építhetik fel. Ilyen előírások mellett épült fel a radnai, temesvári templom is. Barátságos magatartásuk annyira ment, hogy a temesvári pasa a bulcsi hívek kérésére katolikus papot küldött nekik. A ferenceseket különösen szívelték, mert ezek bizonyos fókig idegenek voltak s nemzeti szempontból távolságot sejtettek a hívek és az ún. bosnyák szerzetesek között. De a barátsághoz az is hozzájárult, hogy ezek a ferencesek délről, tehát a töröktől már megszállott területről jöttek, ezért bizonyos mértékben ismerősként kezelték őket. Barátságos magatartásukat fokozta az is, hogy a törököket gyakran elszállásolták zárdáikban. Mindezekhez hozzájárult az is, hogy nem nagyon ismerték a nép nyelvét s ezért inkább csak a szentségek kiszolgáltatására szorítkoztak s így török mentalitás szerint nem bujtogathatták a népet. A ferenceseken kívül a jezsuitákkal is szimpatizáltak. A barátságuk annyira elmélyült, hogy egyesek közülük keresztények lettek. Egyébként a törökök saját vallásuk magas fokát is gyakorolták a hódoltsági területeken, amennyiben pl. Temesváron négy mohamedán dervis kolostoruk is volt. Idővel a lelkipásztorkodás missziós formája nem elégítette ki a népet, azért a temesvári hívek 1582-ben állandó lelkipásztorért folyamodtak Rómához. Ebből az is látható, hogy a csanádi címzetes püspökök nem tarthatták a kapcsolatot a hívekkel. Később azonban a bulcsi hívek a püspökhöz küldött folyamodványt igazolja, hogy a normális kapcsolat végre mégis helyreállott.¹³³

133 A licenciátusokhoz lásd: JUHÁSZ 1921.

A török időkhez képest papjainak jövedelmére vet világot a csanádi egyházmegye Apácza nevezetű falu papjának 1563-ból feljegyzett járandósága, mely 57 ½ kepéből, három marék csépeletlen, kilenc simándi köből csévelt búzából, 5 ½ köből árpából, a méhrajok utáni három dénárból, 23 ½ báránytizedből állott.

A barokk kor papjai

A bosnyák ferencesek (obszervánsok). A felszabadulás után elsőként táborigénylők lelkészek látták el a híveket, majd az ún. bosnyák (illír, dalmát) ferencesek jöttek s a róluk elnevezett bosnyák templomban végezték az istentiszteletet. Ez a templom is a török időkben mecset volt. A bosnyák ferencesek egyébként már a török időkben is a palánkok híveinek lelkipásztorai voltak. Templomukat 1733-ban renoválták. A templom elé Nepomuki Szent János szobrát állították, mely Bánság legrégebbi szobra.¹³⁴ Ez a szobor később a Nagy Palánkba, a Begán túli ún. „favárosba” a Szent Katalin templom elé, majd a városi kertészetbe került. Ma a józsefvárosi templom udvarában látható. Eredeti helyére a pestis emlékére (1753-1756) az Immaculata-szobrot állították. 1788-ban a bosnyák templomot a Szentannáról jött kegyesrendieknek adták, 1911-ben pedig lebontották. A ferencrendiek 1806-ban elhagyták Temesvárt.

A szalvatóriánusok (konventuális ferencesek). Temesvárra a szalvatóriánus ferenceseket Nádasdy László püspök telepítette le a Nagy Palánk és a Gyárvaros kézműves híveinek gondozására. (Ebben az időben a ferencrendiek ez az ága gondozta Újaradot, Vingát, Máriaradnát, Karánsebest, Krassovát, Orsovát és Szászskabányát is.) Először a Kis Palánkban kaptak egy török mecsetet, majd amikor 1723-ban lebontották azt, a Nagy Palánkban („Katalin városban”) az egykori dominikánus templomot kapták, mely a török időkben szintén mecset, a felszabadulás után pedig só és lőporraktár volt.¹³⁵ Ezt a Szent Katalinról elnevezett ősi templomot Nádasdy László püspök újra konsekrálta. (Azt is feljegyezték, hogy a templomra a keresztet egy Holzkirchenből jött Reybrecht György nevű munkás tette fel, s hogy a keresztet a torony ablakából a hátán vitte fel. Később a várépítés miatt a Katalin templomot is le kellett bontani, s a ferencrendiek a belvárosban egy ökörmalmot kaptak négy helységgel. 1751 karácsonyán már itt miséztek, de még a régi konventben laktak. A szentély alapkövét 1753-ban Szent Katalin tiszteletére helyezték le. A templom 1755-re elkészült s az első szentmisét is megtartották benne. 1756-ban teljesen átköltöztek a templom két oldalán levő konventbe. E templomnak csak a szentélye az új, a többi részét a malomból alakították át: 4 oltára volt (Ostorozott Üdvözítő, Szent Kereszt, Szent Ferenc, Páduai Szent Antal oltára). A főoltár Szent Katalin képe 1766-ból Geschwind János festménye. A régi épületből emlékül egy malomkövet építettek be a templom falába („lapide molari

¹³⁴ Ld. ROOS 2010. 47. (GTP) Lásd még: VÁRTACIU-MEDELET 2012. 147-195. további irodalommal: 195.

¹³⁵ VÁRTACIU-MEDELET 2012. 92, 137.

memoriae causa sinistro ecclesiae muro immurato"). Az 1757-ben lebontott Szent Katalin templom helyén 1763-ban egy emlékoszlopot emeltek e felirattal:

(első oldalán) Trophaeum solo aequatae sacrae aedis Catharinensis, in qua sacrificare Deo florente Eugenio Carolo sexto dominante signo reformatores fratres caepisse minores;

(második oldalán) Sed Maria Theresia apostolici regni Coronata Regina hos in praesidio locat et patricio ambit;

(harmadik oldalán:) Defunctis quorum hic cineres ac ossa recondo, aeternum requiem ore et corde precare viator.

A katalinvárosi Szent Katalin templomból megmaradt emlékeket (a „Fekete Mária” szobrát, egy üveg alatti Mária-képet és a sekrestye faragott szekrényét) a belvárosi templom sekrestyéjében őrzik.¹³⁶

A belvárosi Szent Katalin templomra 1772-ben tették fel a keresztet e szavak kíséretében:

Im Namen der Allerheiligsten Dreifaltigkeit
Der Dreieinigen Gottheit
Des Vaters Sohnes, und heiligen Geist
Ergreife ich dieses Kreuz,
An den gehörigen Ort solches setze ein,
Dieser Bau dem allerhöchsten Gott allein
Zu Ehren der heiligen Catharina soll gewidmet sein
Von dem Gott allen Schaden abwende,
Glück, Heil und Segem zusende.

A torony tetején a kőműves legények a mesterek egészségre koccintottak s a kiürített poharakat ledobták a toronyból; egy pohár, melyet a Kulterer szindikusz egészségére üritettek nem törött össze s kronosztikonja hirdeti e megható eseményt: „Dies vigesima Junii trina cara celebritate festiva. 1772.”¹³⁷

A Katalin-templom ferencesei különösen a pestis idején önfeláldozó munkát végeztek: közülük 16-an haltak meg pestisben. Dreiseitel Károly ferences a Bega balpartjára települt szerbek (dalmaták papja), a jobbparton épült pestis barakkoknak is egyedüli gondozója volt. Egy alkalommal, hogy az öröket kikerülje a vízben úszott át hozzájuk; ő is megkapta a pusztító kort, s mind ahogy naplójuk mondja *victima caritatis*ként halt meg 1738. május 28-án. Halálával kapcsolatban feljegyezték, hogy nem akadt koporsóvivője. Végül is Leitner Flórián atya kérésére hat dalmata vállalkozott, hogy a halott pátert a mehalai kapun túli temetőbe vigye. Az utolsó pestises beteget 1739. március 28-án temették el. Két temető telt

136 VÁRTACIU-MEDELET 2012. 187-189. A szerzővel ellentétben nem valószínű, hogy egy olasz város adománya volna, hanem sokkal inkább egy itáliai zárandoklat, vagy itáliai betelepedés tárgyi emléke.

137 A templom történetét részletesen ld. SZEKERNYÉS 2013b.

meg halottakkal; a Rozália-kápolna század eleji helyén lévő és a bécsi (mehalai) várkapun kimenet jobb kéz felől elterülő temető.

A rend házfőnöke és történetírója (*Liber Memorabilium continens Historiam Religiosae Domus seu conventus Temesvariensis in Banatu Ord. Min. S.P.N. Francisc. Strict. Obsae. ad S. Catharinam V. M. nunc. S.S. Salvat.*) 1717-1806, a Gyöngyösről jött sziléziai P. Maximilian Gottschlich 1775. május 17-én tífuszban meghalt. A temesvári ferencesek Szakálháza is küldtek egy pátert az odatelepült németek lelki gondozására, akik közül sokan meghaltak mocsárlázban. A szakálházi hívekre jellemző volt, hogy a koporsókra küldött deszkából egy kápolnát építettek. 1766-ban Billedet is a konventuálisok adminisztráltak.¹³⁸

E helyen meg kell említenünk még a bulcsi minoritákat is, akik egyházmegyénk kiváló szolgálói voltak: Györffy Orbánt (1743), Valovich Mihályt Bulcs felfedezőit, *gratia supponit naturam* a bulcsi egyház második megalapítóját, Babócs Kristófot (1783), aki a magyar egyházi énekeket és imákat román nyelvre fordította.

A jezsuiták. A jezsuiták a felszabadulás után 1717. október 7-től 1773-ig, a rend feloszlásáig működtek Temesváron. Az új vár egyik bástyája, melynek alapjait 1723. április 27-én tették le, sokáig őrizte emléküket („Szent Ignác-bástya”). Krónikásuktól tudjuk, hogy a magyaroknak 1730-ban a Hunyadi nevű jezsuita prédikált. A pestis idején (1738-1740), amikor három szerzetesük pestisben meghalt, a klostromukat egy időre bezárták. Gimnáziumuk 1725-től 1773-ig általában hat tanárral működött. Első tanáruk a latin nyelvet tanító Misseni Pál volt. Nevezetes tanáruk Hallersteini Ágoston, a matematika és a természettudományok tanára, aki a katonaépítészeket a vár építésére és csatornázására oktatta.¹³⁹ Gimnáziumuk igazgatója 1771-ben a passarovitzi születésű P. Neumann Ernő volt.¹⁴⁰ A gimnázium épületet többször változtatták. A három osztályos tanítást egy volt török épületben kezdték, az ötosztályost pedig 1763-ban a Demmelmayer-féle házban nyitották meg. 1770-ben a Dejean-féle házban tanítottak. Domus Historia-jukban minden jelentős eseményt megörökítettek.

A piaristák. Dévai Bibich Jakab a XVIII. század közepén az Arad megyei Szentannán alapítványt tett a kegyes tanító rend számára.¹⁴¹ Az alapító először is a templomról gondoskodott, melyet 1747-ben felépített, és négy 38 mázsás és 7 fontos haranggal is ellátott. A templomot Szent Anna tiszteletére szentelték fel, mely a községnek is nevet adott. A rendházat L alakban, két emelettel építették. A bőkezű alapító 15000 rajnai forint alapítvánnyal, a harkányi erdő vágatási jogával, és egy malom szombati jövedelmével biztosította a kegyesrend anyagi fenntartását. Az alapítványi szerződést Biblich Jakab és neje Tomjan Margit írta alá. A tanítást húsz tanulóval kezdték, 1891-ben ötszáz tanulójuk volt. Hat szerzetes atya, akik közül egyesek lelkipásztorkodással is foglalkoztak, három alsó középiskolai

¹³⁸ A ferencesek temesvári működéséről lásd: SZABÓ 1921. 357-358.

¹³⁹ Hallersteinire ld. ROOS 2010. 106-107, 109. (GTP) A jezsuiták templomáról lásd még: VÁRTACIU-MEDELET 2012. 89-90.

¹⁴⁰ Neumannra ld. ROOS 2010. 282. (GTP)

¹⁴¹ Bibichre ld. ROOS 2010. 172, 238. (GTP)

osztályt vezettek („usque ad syntaxim”). Ez volt az ún. grammatikai-tagozat, az infima, media és suprema osztályokkal. Az atyák magyar, német, román, szlovák, olasz és latin nyelven beszéltek. Az első házfőnök Koricsánszky Márk (költő is) volt. 1760-ban Kacsor Keresztelyt választották házfőnöknek, aki megírta az 1751-1789 között Szentannán működő piarista rend és gimnáziumának történetét. A három osztályos nyelvészeti gimnázium később Bibichné támogatásával kibővült a humaniorák IV-V. osztályával. A tanítás anyagában és módszerében a jezsuitákat követték. A főtantárgy a latin nyelv és számtan volt. Melléktantárgyként a görög nyelvet és mitológiát, archeológiát, történelmet, földrajzot és természetrajzot tanították. Természetesen nagy hangsúlyt fektettek a hit és erkölcs tanítására, és a nevelésre. Naponta négy órát tanítottak. A csütörtöki nap szabad volt. A szünidő októberben és novemberben volt. Az igazgatót prefektusnak, a tanárokat magistereknek nevezték. Szentannán negyven év alatt 1752 tanulót tanítottak. A Ratio Educationis 1777-ben elrendelte a félévenkénti vizsgát, az értesítőt, a keddi és csütörtöki teljes szünnapot, és a szeptemberi, októberi nagy vakációt. Ez a rendtartás 1806-ig volt életben.¹⁴²

Szükségesnek tartjuk e helyen megemlékezni az egyházmegye nagy szülöttjéről, Révai Miklós Jánosról, aki 1796-ig mint piarista tanár tevékenykedett és a csanádi egyházmegye püspökeiről egy értékes munkát írt.¹⁴³ Révai a pesti piarista egyház évkönyve szerint 1750. febr. 24-én, a nagyszentmiklósi anyakönyv szerint pedig 1752. júl. 23-án született. Szülőházát az egykori Magyar utcában az Aranka elmosta. Az iparos (coturnarius=csizmadia) apa fiát Csanádon taníttatta. Révai Nagykárolyban, Győrben, Esztergomban, Komáromban középiskolai tanár, Pesten egyetemi tanár, Pozsonyban a Magyar Hírmondó szerkesztője (1784). Művei: Antiquitates (1803), Grammatica (1806), ABC, gazdaszat, építészettan, de írt elégiát is a kun rokonokról és klasszikus görög verseket is fordított. A csanádi püspökségről írt bőrkötéses kéziratát a jezsuiták évkönyvével együtt sokáig a temesvári püspöki könyvtár őrizte. Az 1778-ban írt munka első része a csanádi egyházmegye történetéről szól; a második része az egyházmegye püspökeinek latin névsorát és Szent Gellért életrajzát tartalmazza. Révai ezt a kéziratát Nagyváradon írta, s Christovich Imre csanádi püspöknek ajánlotta. E művével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a csanádi püspökök között a 36-ik helyen Janus Pannoniust szerepelteti. Történetíróink azonban Janus Pannonius csanádi püspökségét nem említik.

A barokk kor püspökei

A püspökség székhelye 1702-től Szegeden, 1738-tól Temesváron volt. II. József-ig a csanádi püspökök egyben címzetes főispánok is. Az 1883-as Csanád egyházmegyei sematizmus szerint a csanádi püspökök a következők:

¹⁴² MÉSZÁROS 1996.

¹⁴³ Révaira és munkáira ld. Roos 2010. 306–307. (GTP)

Dolny István (1703. július 29 – 1707. június 2-ig) a nagyszombati szemináriumban két csanádi papnövendék számára alapítványt tett. Visszaszerezte a püspökség birtokait.¹⁴⁴ Pray György Jany Ferencet (1701-1702) is a csanádi püspökök közé sorolja.¹⁴⁵ Ugyancsak Pray 1708-ból egy Ordódy Zsigmond nevű csanádi püspököt is említ.¹⁴⁶ Gr. Nádasdy Lászlót (1710-1729)¹⁴⁷ I. József császár 1710-ben meghalt Lebsanszky Ferenc utódként nevezte ki. Nádasdy pálos rendi szerzetes volt. Az egyházmegyét újrászervezte. A felszabadulás után 1724-ben bérmált Temesváron. Adalbertus L. B. Falkenstein (1730-1739. szeptember 27.) Mercynek, a Bánság kormányzójának rokona, benedekrendi szerzetes volt. 1704-ben megjelent *Instructio pastoralis* című műve lelkipásztori szabályzatáról nevezetes, melyet 1763-ban Engel püspök újra kinyomatott. Ez a szabályzat nagy hangsúlyt fektet a papság magaviseletére és külső megjelenésére is: megtiltja a papoknak a szakáll és a vállig érő hosszú haj, a gyűrű és a csatos cipők viseletét, a táncot, a plébánián való borkimérését, s elrendeli a plébániáról a kocsmái cégér azonnali eltávolítását.¹⁴⁸ Falkenstein 1736-ban letette a dóm alapjait. A jezsuiták templomának kriptájában temették el. Nikolaus Stanislavich (1740-1750) ferencendi minorita szerzetes a nicopoli bolgár-román egyházmegye püspöke volt, de az üldözések miatt ájtott Csanádra. Alatta épült fel a temesvári székesegyház. Ő telepítette le Óbesenyőre és Vingára a katolikus vallásuk miatt üldözött bolgárokat is. 1750. április 25-én a székesegyházba temették el.¹⁴⁹ Franciscus Antonius Comes Engel de Wagrain (1750-1777. január 30.) munkásságát Juhász Kálmán kimerítő monográfiában ismertette.¹⁵⁰ Christovich Imre (1777-1797. december 23.) Pest-Budán született 1702. január 25-én. Makón halt meg, a temesvári székesegyházba temették.¹⁵¹

Egyházmegyei papok

A felszabadulás utáni restauráció papjai politikai, gazdasági, irodalmi és kulturális téren is jelentős munkát végeztek. Különösen kiemelkedik e téren Menas Barun örmény apát, aki egy időben mint török követ képviselte az országot; a vörös és kordován bőr gyártásával vált hasznára a Bánságnak. Ezt a bőrt különösen az itt élő, keletről származott polgárok kedvelték. Az apátnak Csákován, Oravicán voltak műhelyei, s nemcsak Bánságot, hanem Debrecen piacát is ellátta kordován bőrrrel. Emellett olyan gyertyákat is öntetett, melyeket a bányákban használtak. Üzemeiben főleg örmény munkásokat alkalmazott. Clemens Rossi apát 1727-ben

144 Dolny István László fölszentelt püspök. KatLex II. 663.

145 PRAY 1779. 304. (GTP) Jany Ferenc (?-1703) 1699-ben kinevezett csanádi megyés püspök. KatLex V. 664.

146 Ordódy Zsigmond Antal (1652-1708) kinevezett csanádi megyés püspök. KatLex X. 151.

147 Nádasdy László (1662-1730) pálos szerzetes, csanádi püspök. KatLex IX. 427-428.

148 Az *Instructio pastoralis*ra ld. ROOS 2010. 96. (GTP) Lásd még: JUHÁSZ – SCHICHT 1934. 147.

149 Stanislavich Miklós minorita szerzetes (1694-1750) csanádi püspök. KatLex XII. 326.

150 JUHÁSZ 1963–1965. (GTP)

151 Christovich (Kristovich) Imre (1711-1798) csanádi püspök. KatLex VII. 478.

selyemgyárat alapított.¹⁵² (Ez volt az első gyár Temesváron.) Ő irányította a bán-sági rizsföldek művelését is. Irodalmi tevékenységével Dr. Johann Babtist Róka (Rocques) (1727-1790) kanonok, szenthuberti plébános tűnt ki, aki Szenthubert, Mercyfalva, Charleville (Károlyliget), Seultour (Szentborbála) francia telepesei számára ABC-t (1772), francia katekizmust (1773) és énekeskönyvet írt (igaz, hogy ennek ellenére ezek a falvak hatvan év múlva már csak németül beszéltek). Balthazar Paschinger végzett kiváló munkát, aki Perjámoson, Temeshidegkúton (Guttenbrun), Új-Aradon páratlan pontossággal 1500 helynevet vezetett be az anyakönyvekbe.¹⁵³

Összegezve a barokk kor papjainak tevékenységét sok érdekes megállapítást tehetünk:

az obszerváns minoriták (reformáltak), vagy ahogyan nálunk nevezik őket szürke vagy cseri barátok, szigorúan megtartották Szent Ferenc szabályait, nagyobb részt mozgó pasztorációval foglalkoztak: állandóan az országutakat járták; ruhájukkal is alkalmazkodtak a környezetükhöz, szürke kámzsájuk nem jelképes vallási szín, hanem a közönséges viselet alapszíne.

A konventuálisok az egyházmegyének nem csak lelki, hanem anyagi restaurációján is dolgoztak, s a kor stílusa miatt sem tértek le az apostolkodás hagyományos útjáról: templomokat építettek sóraktárból, ökörmalomból, mecsetből, felújították a Szent Katalin- és a Fekete Mária-kultuszt; a híveket újra belekapcsolták az isteni kegyelem áramlásába; a pestis idején (1738-40) az irgalmas szamaritánus lelkületével ápolták és vigasztalták a betegeket.

A jezsuiták, közvetve, változatos rítusokkal, a ferencesek közvetlenül, kegyelmi ráhatással nyerték meg az embereket. A hívek lelki életének megszilárdításával nekik is több idejük maradt az önmegszentelődésre. A bán-sági szerzetesek kontemplációs imaéletükkel és apostolkodásukkal helyreállították és fokozták az egyházmegye ősi áhítatát.

A nyugatról jött hívek áhítatát a világi papság változatos munkája is tükrözte. A gazdasági tevékenység és a nemzeti rekonstrukció őket is új feladatok elé állította: praktikus egyházi irodalmat teremtettek, mint a szenthuberti plébános: meghonosították a selyemhernyó tenyésztést és a rizs termelését, mint Clemens Rossi kanonok; közvetlenül részt vettek az államvezetésben is, mint Menas Barun apát. Politikai, gazdasági, kulturális téren egyaránt jeleskedtek. Az egyház, mint mindig, most is megértette az idők szavát, és a hívek anyagi életéről is gondoskodott.

152 Ld. Roos 2010. 216, 244. (GTP)

153 Paschingerre lásd: Roos 2010. 212–213. (GTP)

Irodalom

BARNA Gábor

2014: Évszázados tudásrétegek máriaradnai képeken: A tisztítóház Máriaradna 17. századi kegyképén, valamint a mennyország, a purgatórium és a pokol egy 20. századi (naiv) képen. In: *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. Szerkesztette Báthory Orsolya. MTA-PPKE Barokk Irodalom és lelkiség Kutatócsoport, Budapest, 23-38.

BÉKEFI Remig

1900 III. Béla király és a magyar nemzet művelődése. In: Forster Gyula (szerk.): *III. Béla magyar király emlékezete*. A magyar kormány: Budapest. 113–144.

BERECZ Imre

1860 A Bánság népei. A krassovánok. *Delejtű*, Temesvár, 153-164.

BOROVSKY Samu

1896 *Csanád vármegye története 1715-ig I. A vármegye általános története*. Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.

1897 *Csanád vármegye története 1715-ig II. A vármegye részletes története*. Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.

BORSA Gedeon

1980 Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. *Magyar Könyvszemle* 96. évf. 4. sz. 377–384.

1997 Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. In: Borsa Gedeon: *Könyvtörténeti írások II.* OSZK: Budapest, 1997. 329–335.

Bósz Egyed

1911 *Az egresi ciszterci apátság története*. Stephaneum Ny.: Budapest.

BUDAI Ferenc

1805 *Magyarország polgári históriájára való lexicon, a XVI. század végéig*. Budai Éseiás: Nagyvárad.

BUNYITAY Vincze

1883 *A váradi püspökség története 2. A váradi püspökség káptalanai s monostorai a püspökség alapításától 1566. évig*. Franklin Ny.: Nagyvárad.

CsÁNKI Dezső

1890–1913 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.

CSAPODI Csaba - CSAPODI Csabáné, Gárdonyi Klára

1988 *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I.* Budapest.

DÁVID Katalin

1974 *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. (Művészettörténeti füzetek 7.)* Akadémiai Kiadó: Budapest.

DOMOKOS László

1995 Az óbudai egyetem. In: *Tanulmányok az óbudai egyetem történetéről 1395–1995.* ELTE Eötvös Kiadó: Budapest. 3–17.

CSELEBI, Evlia

1904 *Evlia Cselebi török világotató magyarországi utazásai I.* A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. MTA: Budapest.

1908 *Evlia Cselebi török világotató magyarországi utazásai II.* A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. MTA: Budapest.

FERMENDŽIN, Eusebius

1892 *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis: ab anno 925 usque ad annum 1752.* Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium. Zagrabiae.

GAMS, Pius Bonifac

1873 *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a Beato Petro apostolo.* G. J. Manz: Regensburg.

GUZSIK Tamás

2003 *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon.* Mikes Kiadó, Budapest.

GYÖRFFY György

1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Geographia historia Hungariae tempore stripis Arpadianae.* Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.

HENSZLMANN Imre

1866 *Régészeti Kalauz különös tekintettel Magyarországra II. Középkori építészet.* Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága: Pest.

1871 *Archaeologiai kirándulás Csanádra. Archaeologiai Közlemények VIII. kötet (új évfolyam VI. kötet) I. füzet 1–49.*

HERVAY Ferenc Levente

1984 *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. (Bibliotheca Cisterciensis 7.)* Editiones Cistercienses: Roma. / Szent István Társulat: Budapest.

HÓMAN Bálint

1916 *Magyar pénztörténet 1000-1325.* Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.

HORVÁTH János

1931 *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig.* Magyar Szemle Társaság: Budapest.

JUHÁSZ Kálmán

1918 *A licentiátusok joga és kötelezettségei.* Stephaneum Ny.: Budapest.

1921 *A licentiatusi intézmény Magyarországon.* Szt. István Akadémia: Budapest.

1926 *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében.* Szent István Akadémia: Budapest.

1927 *Die Stifte der Tschanader Diözese. Ein Beitrag zur Führgeschichte und Kulturgeschichte des Banats.* (Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschtum und zur Auslandskultur. Herausgegeben von Georg Schreiber). Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung: Münster in Westfalen.

- 1930a *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. (1030–1242).* Csanádvármegyei könyvtár 19. Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1930b Szent Imre herceg nevelője. *Katholikus Szemle* 44. (1930) 342–347.
- 1933 *A csanádi püspökség története* 2. (1243–1307). (Csanádvármegyei könyvtár 24.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1935 *A csanádi püspökség története* 7. (1552–1608). (Csanádvármegyei könyvtár 28.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1936 *A csanádi püspökség története* 8. (1608–1699). (Csanádvármegyei könyvtár 29.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1941 *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552).* (Csanádvármegyei könyvtár 38.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1946 *A csanádi püspökség története* 3. (1307–1386). (Csanádvármegyei könyvtár 40.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1947a *A csanádi püspökség története* 4. (1386–1434). (Csanádvármegyei könyvtár 41.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1947b *A csanádi püspökség története* 5. (1434–1500). (Csanádvármegyei könyvtár 42.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1947c *A csanádi püspökség története* 6. (1500–1552). (Csanádvármegyei könyvtár 43.) Csanádvármegye közönsége: Makó.
- 1963–1965 *Das Bistum Belgrad und Tschanad unter Bischof Franz Anton Graf von Engl Wagrain (1702–1777).* *Ostbairische Grenzmarken.* Vol. 6. (1962/63) 78–120., Vol. 7. (1964/65) 71–123.
- JUHÁSZ, Koloman und SCHICHT, Adam
1934 *Das Bistum Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart,* Verlag Sonntagsblatt, Timișoara.
- KARÁCSONYI János
1887 *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei.* Franklin-Társulat Nyomdája: Budapest.
- 1892 A rahonczai monostor. *Történelmi és Régészeti Értesítő* VIII. (új) évf. I. füzet 1–10.
- 1900 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* I. Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.
- 1905 Ismeretlen délmagyarországi monostorok. *Történelmi és Régészeti Értesítő* XXI. (új) évf. I–II. füzet 76–88.
- 1922–1923 *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig* I. Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.
- 1925 *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete.* Szent István Társulat: Budapest.
- KLANICZAY TIBOR
1984 Egyetem és politika a magyar középkorban. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Akadémiai Kiadó: Budapest. 35–44.
- KMTL = *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század).* Főszerk.: Kristó Gyula, szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Akadémiai Kiadó: Budapest. 1994.

KOSZTA László

2000 Dél-magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: KOLLÁR, Tibor (szerk.): *A középkori Dél-alföld és Szer.* Csongrád Megyei Levéltár: Szeged.

KOVÁCH Géza

1998 *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848).* Dél-Alföldi Évszázadok 11. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

KOVACSÓCZY Mihály

1835 *Árpádia. Honi történetek zsebkönyve.* Werfer Károly: Kassa.

LEHMANN, Michael

1970 Die Kalvarienberganlagen im Donauraum. In: Festschrift für Frau Loidl, Bd. I. 113-159. Wien.

LEHMANN, Michael (red.)

1972 Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten: 1918-1945; im Zeichen des Nationalismus. Pannonia-Verlag: Freilassing.

LOTZ Antal

1991 Szent Gellért életének és halálának rövid ismertetése és kérdőjelei. In: Döbör András–Jancsák Csaba–Kiss Gábor Ferenc–Nagy Tamás–Szegefű László (szerk.): *Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján: konferencia a Szegedi Hittudományi Főiskolán és a JGYTF Történettudományi Tanszékén 1996. szeptember 19–20.* (Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 11.) Belvedere Meridionale: Szeged. 9–16.

1998 Szerzetesek a Csanádi Egyházmegyében a középkorban. (Juhász Kálmán hagyatéka alapján összeállította Lotz Antal.) In: Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVIII.* Csongrád Megyei Levéltár: Szeged. 17–94.

2005 *A Csanádi Püspökség története (1699–1730).* (Lotz Antal kéziratai alapján összeállította és kiegészítette Ábrahám István.) Szeged-Csanádi Székeskáptalan: Szeged.

LUKCSICS Pál

1938 *XV. századi pápák oklevelei II. IV. Jenő pápa (1431-1447), V. Miklós pápa (1447-1455).* Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.

MÁLYUSZ Elemér

1971 *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó: Budapest.

1984 Középkori egyházi értelmiségünk társadalmi alapjai. A budai egyetem történetéhez. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Akadémiai Kiadó: Budapest. 7–33.

MAROSI Ernő

1971 Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon. A „rendi építőiskolák” problémája. In: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996-1996: Pannonhalma 1000 éve I.* 131–141. Pannonhalmi Főapátság: Pannonhalma.

MÁRKI Sándor

1892 *Aradoármegye és Arad szabad királyi város monographiája.* Monographia-Bizottság: Arad.

MÉSZÁROS István

1996 *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

METZ, Franz

2011 *Katholisches Gesangbuch der Donauschwaben*. Herausgegeben von Dr. Franz Metz im Auftrag des Gerhardsforums Banater Schwaben e.V. Edition Musik Südost, München.

MEZEY László

1994 Gellért-problémák. In: Török József (szerk.): *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. (Studia theologica Budapestinensia 10.)* Márton Áron Kiadó: Budapest. 213–228.

MILLEKER Bódog

1915 *Délmagyarország középkori földrajza I.* Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat: Temesvár.

MOLDOVAN, Sim. Sam.

1931 *Versuch aus der Geschichte Banat's die verklungenen Ereignisse des Wallfahrtortes Montan-Ciclova zu erfassen*. Verlag Kaden Oravita.

MOLNÁR Antal

2004 *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. METEM Könyvek, Budapest.

MOLNÁR Pál

1873 Orodi káptalani templom romjai Glagovácson. *Archeológiai Értesítő V.* 273–274.

Mon. Vat.

1887 *Monumenta Vaticana. Historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I. sorozat I. kötet*. Franklin Nyomda: Budapest.

OLTVÁNYI Pál

1867 *A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak története*. Bába I.: Szeged.

ORTVAY Tivadar

1876 Tájékoztató Szent Gellért, másképp Szent Bernát, valamint a Bold. Szűz állítólagos csanádi apátságai iránt, tekintettel a csanádi régi romokra s a szándékolt ásátásokra. *Archaeológiai Közlemények X. kötet (új évfolyam VII. kötet) I. füzet 1–23*.

1891 *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIVo. I. [s. n.]*: Budapest.

1896 *Temesvármegye és Temesváros története I–IV*. Magyar Tudományos Akadémia: Pozsony.

PESTY Frigyes

1896 *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*. (Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes. A Magyar Tudományos Akadémia Tört. Bizottsága rendeletéből sajtó alá rendezte Ortway Tivadar.) (*Temesvármegye és Temesváros története IV.*) Magyar Tudományos Akadémia és Temesvárváros közönsége: Pozsony.

PRAY György

1779 *Specimen Hierarchiae Hungaricae, complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi dioecesium delineatione adiectis, si quae sunt peculiares, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum II. Landerer: Posonii et Cassoviae.*

PETROVICS István

1991 Megjegyzések Telegdi Csanád egri püspökké szentelése kapcsán. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historica XCII.* 43–50.

2008 *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. (Capitulum IV.)* JATEPress: Szeged.

REISZIG Ede

1911 *Torontál vármegye története.* In: Borovszky Samu (szerk.): *Torontál vármegye.* Országos Monográfia Társaság: Budapest. 331–429.

RÓMER Flóris – HENSZLMANN Imre

1866 *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. I-II.* Budapest.

F. ROMHÁNYI Beatrix

2000 *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Pytheas: Budapest.

Roos, Martin

1998 *Maria-Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas. Band I.* Schnell und Steiner, Regensburg.

2004 *Maria-Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas. Band II.* Schnell und Steiner, Regensburg.

2009 *Die alte Diözese Csanád: Zwischen Grundlegung und Aufteilung: 1030 bis 1923. Erbe und Auftrag: Momente aus der Vergangenheit der Diözese Csanád und ihrer Nachfolgebistümer. Band I. Teil 1. Von den Anfängen bis zum Ende der Türkenzeit: 1030–1718.* Im Selbstverlag der drei Bistümer Szeged-Csanád, Groß-Betschkerek, Temeswar: Szeged–Groß-Betschkerek–Temeswar.

2010 *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung: 1030 bis 1923. Erbe und Auftrag: Momente aus der Vergangenheit der Diözese Csanád und ihrer Nachfolgebistümer. Band I. Teil 2: Vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband a (1718–1800). I./2a.* Im Selbstverlag der drei Bistümer Szeged-Csanád, Groß-Betschkerek, Temeswar: Szeged–Groß-Betschkerek–Temeswar.

2012 *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung: 1030 bis 1923. Erbe und Auftrag: Momente aus der Vergangenheit der Diözese Csanád und ihrer Nachfolgebistümer. Band I. Teil 2: Vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband b (1800–1850).* Im Selbstverlag der drei Bistümer Szeged-Csanád, Groß-Betschkerek, Temeswar: Szeged–Groß-Betschkerek–Temeswar.

RUPP Jakab

1868 *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Két térképpel. Kiadta a M. T. Akadémia történelmi bizottsága. Pesten.

1876 *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. A nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökségek szerint rendezve III. A bácsival törv. egyesített kalocsai főegyházmege*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala: Budapest.

RUSU, Adrian Andrei

2000 *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Coordonator: Adrian Andrei Rusu. Presa Universitară Clujeană: Cluj-Napoca.

SĂCARĂ, Nicolae

1974 *Mănăstirea Kemenche*. *Tibiscus* 3. 165–171.

SRH II. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis Árpadianae gestarum II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica: Budapest. 1938.

SZABÓ György Piusz

1921 *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez*. Budapest.

SZEGFŰ László

1999 *Még egyszer Szent Gellért prédikációiról*. *Aetas* 14. évf. 3. sz. 12–21.

SZEKERNYÉS János

2005 *Temesvári Szent György székesegyház*. Temesvár, Solness Könyvkiadó.

2006 *A temesvár-erzsébetvárosi Jézus szíve templom*. Temesvár, Solness Könyvkiadó.

2008 *A Temesvár-Józsefvárosi Szűz Mária születése-templom*. Temesvár, Solness Könyvkiadó.

2013a *A magyarság emlékei a Bánságban. Semne evocatoare ale maghiarimii în Banat. Evidence of Hungarian Presence in the Banat*. Temesvár.

2013b *Temesvár-belvárosi Szent Katalin-plébániatemplom*. Temesvár, Solness Könyvkiadó.

SZENTKLÁRAY Jenő

1871–1874 *Történelmi Adattár Csanád-egyházmege hajdana s jelenéhez*. Havi folyóirat. Szerk.: Orthmayr Tivadar–Szentkláray Jenő.

1898 *A csanád-egyházmegei plébániák története. I. (A–Cs)*. Csanád-egyházmegei Ny.: Temesvár.

1912 *Temes vármegye története: rövid összefoglaló a legrégebb kortól az 1867. évi alkotmányos kiegyezésig*. Országos Monográfia Társaság: Budapest.

1942 *Temesvár sz. kir. város története a vár keletkezésétől 1850-ig*. Országos Monográfia Társaság: Budapest.

SZÉKELY György

1968 A Pécsi és óbudai egyetemalapítások helye a közép-európai egyetemalapítási hullámokban. *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 60. 117–130.

1995 A középkori magyar egyetemekről II. Az óbudai egyetem. In: *Tanulmányok az óbudai egyetem történetéről 1395–1995*. ELTE Eötvös Kiadó: Budapest. 19–25.

UDVARDY József

1991 *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.*) Görres Gesellschaft: Köln.

1992 *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*. Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség: Budapest.

VÁRTACIU-MEDELET, Rodica

2012 *Barock im Banat. Eine europäische Kulturlandschaft*. Schnell und Steiner, Regensburg.

VOLKMANN, Swantje

2001 *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat. Die Wallfahrtskirche Maria Tschiklowa*. Heidelberg.